

Националната мисъл в Европа

Юп Лерсен

Въведение

Целта на тази книга е да представи културна история на националната мисъл в Европа. Какво означава това и как тя се надява да добави нещо ново?

Съществуват огромен брой изследвания върху национализма, голяма част от които се фокусират предимно върху социалните и политическите събития. Национализмът е, в края на краищата, политическа идеология, и то една от доминиращите през последните два века. Възходът на национализма обикновено се анализира като фактор за развитието на държавите или в развитието на националното съзнание и националното единство, като част от развитието на обществото към модерността. След първоначалните трудове на интелектуални историци като Исая Бърлин и Ханс Кон, на изучаването на национализма беше придадена по-голяма политическа и социална насоченост през 60-те и 70-те години, като то постигна огромен подем в резултат на работата на Ърнест Гелнър, Ерик Хобсбом, Бенедикт Андерсън и А. Д. Смит през 80-те. Повечето от тези изследвания се опитват, въз основа на различни конкретни примери, да достигнат до модел на национализма като идеология. За Гелнър, национализмът е страничен ефект от модернизацията с нейната смяна на модела на образование и разрастване на икономическите мащаби, движени главно от интелектуалците; според този „модернистки“ възглед чувството за национална идентичност е изработено от националистите от XIX век. Хобсбом, макар че също заема модернистка гледна точка, се застъпва за един вид „преобърнат“ обществен модел, като твърди, че национализмът е идеология, по-скоро родена от народа, отколкото наложена от интелектуалците; Андерсън подчертава развиващата роля на медиите и на разрастването на комуникациите като решаващ фактор. Има и антимодернистки гласове, които настояват, че националната идентичност е с

дългогодишно идеологическо присъствие в Европа, много преди XIX век. Много важна роля в този дебат изиграва А. Д. Смит, който се стреми да поеме по среден курс и се противопоставя на модернизма на Гелнър, като проследява етническия произход на нациите много преди XIX век, но в същото време твърди, че тези етнически идентичности са до голяма степен субективни и претърпяват идеологическа трансформация и модерна инструментализация през деветнайсети век.¹

Тези дебати извеждат на преден план два основни въпроса: Колко „модерен“ или неотдавнашен е национализмът като исторически феномен? Дали „нацията“ (като културна и социална общност, с която хората се идентифицират и към която изпитват политическа лоялност) се появява като пълноценна концепция едва през XIX век, заедно с идеологията, назована на нея, или, напротив, има по-отдавнашно присъствие в човешките дела?² И така, национализмът обикновено се изучава като нещо, което се излъчва или от процесите на модернизация, или пък от социалната категория, наречена „нация“ или „етническа принадлежност“.

В тази книга бих искал да възприема по-различен подход и да очертая национализма като нещо, произтичащо от начина, по който хората гледат и описват света, с други думи, като културен феномен, оформящ се в постоянно взаимодействие между материалните и политическите развития, от една страна, и интелектуалната и поетична рефлексия и артикулация, от друга. Този начин на гледане на света е сам по себе си активна част от историческите процеси, зависи от променящите се условия и притежава собствена динамика и развитие. Оттук и подзаглавието на тази книга: културна история.

За да обясним какво означава този културно-исторически подход (а също и за да обясним терминологията на самата книга), ще бъде полезно да изясним накратко какво се има предвид тук с понятия като „национализъм“, „нация“ и „етническа принадлежност“.

---

¹ Класическите авторитети в изследването на национализма, споменати тук и на следващите страници, са Андерсън (1998), Breuilly 1993, Гелнър (1999), Kedourie 1960, Kohn 1946 и 1967, Хобсбом (1996), Смит (2000), Smith, 1986, 1991, 1998. Отличен преглед на историята на изследването на национализма е Lawrence 2005. За дебатите около трудовете на Гелнър и неговите „модернистки“ тези виж също Hall 1998.

² Водят се и други дебати за типологията и различните подвидове на национализма, например разграничението между експанзионистичния национализъм на утвърдените държави и еманципиращия се национализъм на малцинствата, между вариантите на „Източна Европа“ и „Западна Европа“ или между „гражданския“ и „етническия“ национализъм.

Хората използват понятия като „нации“ и „национализъм“ по много противоречиви и объркани начини; това е една от причините, поради които национализмът като идеология е толкова успешен и толкова опасен. Идеята за национализъм се плъзга без привидна промяна от меките добродетели като „да обичаш родината“ и „да бъдеш добър гражданин“ до войнстващата нетърпимост и геноцида. Във всекидневното думата „национализъм“ се използва свободно за изразяване на цял набор от значения, както е посочено в Оксфордския речник на английския език: „преданост към своята нация; национални стремежи; политика на национална независимост“. Тъй като ние трябва да постигнем по-ясен фокус върху тази неизбежно размигана тема, е още по-необходимо при нашия анализ да запазим нашите критически понятия и нашата собствена терминология колкото е възможно по-недвусмислени. „Национализмът“ не е просто чувство на национална идентичност или утвърждаване на етническа отделеност, или шовинистично прокламиране на нечие превъзходство над съседите. В тази книга думата национализъм се използва в много по-конкретно и ограничено значение: като политическа идеология, която се основава на съчетаването на три допускания:

а) че „нацията“ е най-естествената, органична колективна съвкупност от хора и най-естественото и органично подразделение на човечеството; и че като такава, изискването на нацията за лоялност надделява над всички други обвързаности;

б) че държавата получава своя мандат и суверенитет от учредяването си от съставляващата я нация, така че гражданската лоялност към държавата се явява естествено продължение на „националната“ (културна, езикова, етническа) солидарност;

в) че в териториално и социално-политическо отношение най-естественото и органично обособяване на човечеството в държави минава по „национални“ (културни, езикови, етнически) линии, така че в идеалния случай е налице безпроблемно припокриване между очертаванията на държавата и на нейната съставляваща нация.

В това определение аз следвам общоприетите разбирания, установени от основните авторитети. Каквото и да са различията помежду им, съществува широко съгласие между учени като Ханс Кон, Ели Кедури, Ърнест Гелнър, Антъни Смит и Джон Брейли относно определящите характеристики на национализма. Кон (1946, 9) определя национализма като „състояние на ума, при което се смята, че индивидът дължи върховна лоялност на националната държава“. Кедури определя национализма като:

Доктрина, изобретена в Европа в началото на XIX век. Тя претендира, че предоставя критерий за определянето на онази част от населението, която е годна да разполага с управлението само за себе си, за законното упражняване на властта в държавата и за правилната организация на държавите. Накратко, учението твърди, че човечеството е естествено разделено на нации, че нациите имат определени характеристики, които могат да бъдат установени, и че единственият законен вид управление е националното самоуправление (1960, 9).

Гелнър (1983, I) накратко определя национализма като „предимно политически принцип, според който политическата и националната единица трябва да са съпадащи“. Определението на Антъни Смит е „идеологическо движение за достигане и поддържане на автономия, единство и идентичност в полза на население, за което някои от неговите членове смятат, че представлява реална или потенциална нация“ (Smith 1998, 187). Брейли идентифицира национализма като:

Политическа доктрина, изградена върху три основни твърдения: 1. Съществува нация с изявен и особен характер. 2. Интересите и ценностите на тази нация имат предимство пред всички други интереси и ценности. 3. Нацията трябва да бъде възможно най-независима. Това обикновено изисква поне постигането на политически суверенитет (1993, 2).

Тази строга дефиниция на национализма, използвана в книгата, обяснява защо нашият исторически анализ „се съсредоточава“ върху XIX век, от Френската революция до Първата световна война. Именно през XIX век национализмът се появява като такъв, като специфична и разпознаваема идеология със специфична и разпознаваема политическа и културна програма.

Ако в заглавието на тази книга не говоря за национализъм, а за „национална мисъл“, то е, защото искам да включа по-широките традиции и разклонения на националистическата идеология, предшестващи XIX век, без да обърквам традициите източник със самия предмет. „Националната мисъл“ е по-широка и по-малко специфична, отколкото „национализъм“. Като следвам здравия разум на определението за национализъм, цитирани по-горе, под национална мисъл разбирам начин да се гледа на човешкото общество предимно като на състоящо се от отделни, различни нации, всяка с очевидно право да съществува и да изисква лоялност, всяка характеризираща се и отличаваща се недвусмислено със своя отделна идентичност и култура.

Идеологията, наречена национализъм, не се появява изведнъж от нищото, а е проявил се през XIX век резултат от дълго развитие. Това

е причината, поради която има толкова много дебати за модерния или предмодерния произход на национализма. Защото в центъра и в основата на неотдавнашната дума „национализъм“ стои много по-старата дума „нация“.

Какво е нация? Самото понятие е изключително неясно и противоречиво; неговите семантични прояви ще получат широко внимание в тази книга. С цел да получим отправна точка е полезно, вместо да се опитваме да изведем аналитично необоримо определение, да припомним общоприетото схващане, което присъства в умовете на хората през миналия век. През цялата си неяснота, това популярно гледище е ясно изразено в Оксфордския речник на английския език: „Голяма съвкупност от индивиди, така тясно свързани помежду си чрез общ произход, език или история, че образуват отделна раса или народ, обикновено организирани като отделна политическа държава и обитаващи определена територия.“ Читателите ще разберат, че понятието „нация“ при тези условия витае между три полюса: единият е обществото (хора, живеещи заедно, общуващи и споделят едни и същи социално-икономически и политически условия); другият е културата (хора, които споделят един и същ език, социални навици и историческа памет); третият е расата (хора, споделящи един и същ произход, които си предават или споделят култура чрез родство на поколенията). Виждаме, че в различни периоди понятието за нация може да се използва с акцент върху социалния, културния или расовия аспект; употребата му е особено трудно определима във всеки отделен случай.

Същата неуловимост се отнася и за свързаната дума „народ“, която понякога се отнася до социалния слой („власт на народа“), а понякога до нациите („самоопределение на народите“). Объркването се задълбочава от факта, че прилагателното „национален“ често се използва по отношение на държавите. (Дългът, натрупан от държавата, се нарича „национален дълг“; правителството, управляващо държавата, се нарича „национално правителство“; капиталът на държавата се нарича „национален капитал“, спортният шампионат, обхващащ цялата държава, се нарича „национален шампионат“.) Всъщност в термини като „Организация на обединените нации“ думите „нация“ и „държава“, могат да се използват като взаимозаменяеми (въпреки че първото се отнася до група от хора, а второто до суверенна фискална законова политическа институция с територия). За тази взаимозаменяемост се намеква и в понятието „национална държава“, с което определяме държавата като представляваща и включваща нация (или по-скоро, като твърдяща, че го прави; срв. Roobol 1998).

Изводът е неизбежен: „нацията“, онова нещо, което е в ядрото и в основата на идеологията на национализма, е хлъзгаво и неуловимо

понятие. Това е една от причините, поради които национализмът придобива толкова много лица и подвидове (граждански, етнически, модерен, изконнически и т.н.).

За да се въведе по-малко изтъркан и по-точно насочен термин, като алтернатива на „нация“ възниква неологизмът *ethnie*. Произлизащ от гръцкото *ethnos*, в съвременната наука *ethnie* се определя като група, свързана интерсубективно от избрана обща самоидентификация, включваща общо разбиране за култура и историческа приемственост (Poutignat & Streiff-Fenart 1999, Eriksen 2002). Понятието етнос (и неговите производни) подчертава, че онова, което има значение за груповата идентичност, не е някакво обективно наличие на реални физически или културни прилики или разлики, а по-скоро признаването от групата на възприети прилики или разлики и желанието да се смятат за значими. Етнос тук не означава нищо повече или по-малко от колективно приемане на споделена представа за себе си (срв. предложението на Дизерник, 2002, да се говори за етно-имагология). Френският термин от своя страна е предназначен да бъде колкото е възможно по-неутрално описателен, като регистрира само *ad hoc* идентичности, произтичащи от социалното придаване на смисъл на културните различия, и свободни от всякакви предубеждения за това кои човешки съвкупности са „по-естествени“ или „органични“ от други. Като такъв първоначално е въведен в проучванията на национализма от А. Д. Смит. Все пак, трябва да се посочи, че терминът постепенно е замърсен и че сега думата е толкова противоречива и проблемна, колкото и всички останали. На английски и други езици термини като „етническо“ и „етнос“ са широко употребявани в съвсем друг смисъл, съвсем различен от техническия. Етнос вече е евфемизъм за „раса“ (свидетелстват изрази като „етнически изследвания“, „етноцентризъм“ и „етническо прочистване“), а „етническият национализъм“ обикновено се разбира като отнасящ се към онзи национализъм, който вижда нацията като биологична общност, споделяща обща кръвна линия и произход.

В тази книга искам да разчистя терена, като взема за отправна точка връщането към техническия смисъл на етнос, не като биологична раса или кръвна линия, а като субективна общност, установена въз основа на споделена култура и историческа памет; като ще добавя към това, че такава субективна общност не е на първо място просто чувство за „обща принадлежност“, а включва и чувството да си различен от другите. С други думи, предполагаемата колективна идентичност или споделената обща представа за себе си предпоставя приемане на отделянето от другите, процес на изключване (Räthzel 1997). Общността се утвърждава, разграничавайки се от света като цяло и в процеса също

така изключва от своето учредително членство всички онези, които не принадлежат към нея. Ние подкрепяме света предимно като го подразделяме и чувството за колективна заедност включва неизбежно и чувството за колективна отделеност.

Този процес на самоочертване на силуета спрямо Външното означава в най-дълбокия, двоен смисъл на думата *артикулиране* на осъзнаването, че светът не е хомогенен, а „сглобен“ от различни части, както и назоваване на тази разлика.

Тогава колективното чувство за идентичност произтича не от по-рано съществуващо сцепление на групата, а от възприемането и артикулирането на външните разлики. Начинът, по който това възприемане и артикулиране на разликите води до чувство за идентичност, се определя от специалистите в сравнителното литературознание и културологията като взаимодействие между Другостта и представата за себе си.³ Именно в този смисъл искам да проследя развитието на националната мисъл и национализма: като артикулация и инструментализация на колективната представа за себе си, произтичаща от противопоставяне срещу различни, други нации.

По този начин, докато Смит търси кореновата система на национализма в „етническия произход на нациите“, аз предлагам да бъде намерен в традицията на етнотиповете – баналностите и стереотипите за това как ние идентифицираме, виждаме и характеризираме другите като противоположности на нас самите. При очертаването на развитието на националната мисъл и национализма е важно да се следват, наред с развитията в социално-политическото „изграждане на нацията“, които се случват в и между обществата, също и дискурсивните модели на самоидентифициране, екзотизиране и характеризирание, които се осъществяват в полето на културата. Именно на такава основа тази книга се стреми да бъде културна история на национално мислене и национализма в Европа; и на тази основа се надявам да допълни съществуващата, предимно политически ориентирана съвкупност от изследвания, чрез подход, който тематизира постоянното преплитане на интелектуалните и дискурсивните развития със социалните и политическите.

---

³ В този смисъл използваният тук подход представлява приложение на сравнителната „имагология“, изследване на кроскултурните възприятия и стереотипи, както са формулирани в литературата. За имагологията срв. Dyserinck 1991 и 2002, Leerssen 2000, също уебсайта www.hum.uva.nl/images; също скорошната Beller & Leerssen 2007.

Ако такива групи като нациите са образувани не само от материалните реалности, но и от културни модели и варианти за избор на самоидентификация, от това следва, че те са изменчиви и променящи се. Тъкмо това ни показва европейската история. Малки групи могат яростно да се отграничават една от друга, да се противопоставят една на друга, но в друг момент те могат да се коалират в едно споделено цяло. Онова, което в един момент е категория, идентифицираща се като югославяни, коалирали се в нея, може да се раздели обратно на съставните си групи: хървати, сърби, черногорци или по-стари, вече забравени категории като далматинци или морлаци (срв Wachtel 1998, Kohn 1960, Улф 2004 и 2001). В даден момент в историята различните национални съвкупности могат да се конкурират помежду си: между 1850 и 1900 година обитателите на Нидерландия имат възможност да се определят сами като по-тясното чисто и просто „холандци“; да се обединят с фламандците в общонидерландска идентичност; или да се присъединят към германците в общогерманската цялост, или дори като част от специфичната обща долногерманска зона между Дюнкерк и Кьонигсберг / Калининград (Leerssen 2006a). Историята на европейските националности може да бъде описана като конкуренция между различни модели на национална интеграция. Резултатът от тази конкуренция често се определя от силната социално-икономическа и политическа власт; но условията, при които са заченати различните конкурентни модели и сценарии, произлизат от сферата на културната рефлексия.

Резултатът от този процес, държавната система, каквато я виждаме в Европа през XX век, е в значителна степен историческа случайност. Нейни алтернативи са били мислими и са се обсъждали. Като проследявам културната история на тези идеали и модели, се надявам да открия противоречивия, непредопределен, отворен характер на това как хората са гледали на своята идентичност и на своите национални стремежи. Историята на национализма е много по-комплексна, а не просто предистория на съвременните държави.

А именно така (като „предистория на съвременните държави“) често се провеждат изследванията на национализма. В много случаи модерната държава, каквато е възникнала от историята, се взема за отправна точка и ретроспективно се проследява как се е появила тази държава. Но историческият пейзаж е много по-сложен от траекторията, която можем да видим в огледалото за обратно виждане на модерната държавна формация; за да разберем национализма,

трябва да се вземат предвид пътищата, по които не се е тръгнало, идеалите, които не са осъществени (срв. Koselleck 1979).

* * *

Има много забележителни истории на аспектите на националните движения в различните европейски страни; използвал съм ги с благодарност при подготовката на тази книга.⁴ Въпреки това, ако изучаваме националните движения на основата на една единствена страна, проучването на националната мисъл и национализма ще се срина до историята на една държава. За да разберем национализма и националната мисъл сами по себе си, а не просто като фактори, които играят роля в историята на страната, трябва да работим сравнително и да проучим различни страни и случаи.

Има, разбира се, много проучвания на по-широките европейски тенденции и/или макрорегиони, обикновено под формата на сборници. Въпреки че целта е да се осветлят транснационалните модели в историята на формирането на нацията и държавата, и въпросните тонове обикновено имат добри резюмиращи въведения, те често се състоят от отделни есета, насочени към отделни страни. Отделните есета, отново, обикновено са просветляващи и информативни⁵ и предлагат обща перспектива към въпросните национални движения. Но често остава неясно какви връзки има между тези случаи. Припокриването, обмените, влиянията, паралелите или противоречията често изпадат в пукнатините. Съпоставянето на национални казуси не е същото като транснационалното сравнение. Все пак, вдъхновяващ пример за то-

---

⁴ Например Agnew 1993 and Bugge 1994 (за Чехия), Alvarez Junco 2001 (Испания), Balcells 1991 (Каталония), Boyce 1991 (Ирландия), Citron 1987 (Франция), Faensen 1980 и Skendi 1967 (Албания), Fewster 2006 (Финландия), Herzfeld 1986 (Гърция), Juaristi 1998 (Страна на баските), Kgrauskas 2000 (Литва), Lindheim & Luckyj 1996 (Украйна), Samuel 1989 и 1994–1998 (Великобритания), Eile 2003 и Walicki 1994 (Полша). Освен това има, предшествващи Nora 1997, различни проекти за местата на паметта (Feldbak 1991–92 за Дания, Francois & Schulze 2001 за Германия, Isnenghi 1996–97 за Италия). Тези студии, макар че не са цитирани конкретно в книгата, бяха много полезни и информативни, за което поднасям благодарност.

⁵ Примери за такива макрорегионални и сравнителни изследвания са Alén Garabato 2005, Baycroft & Hewitson 2006, Berding 1994, Cubitt 1998, Eade 1983, Giesen 1991, Loit 1985, Michel 1995, Mitchison 1980, Reiter 1983, Řezník & Sleváková 1997, Teich & Porter 1993. Дълга много на тези сборници, макар че нямаше много възможности да ги цитирам конкретно на следващите страници.

ва, как тези европейски съпоставки могат да доведат до важни сравнителни прозрения, се открива в трудовете на Мирослав Хрох (Hroch 1968, 1986, 1996).

Много изследвания на национализма се стремят към по-широка информационна извадка чрез съпоставянето на случаи от исторически несвързани области, например в Европа, Африка и Южна Азия. Обаче европейското развитие и профил на национализма не могат да бъдат сравнени лесно с процесите на образуване на държави и нации на други места в света. Изграждане на нации и формирането на държави в толкова разнообразни области като Чили, Гана, Израел, Иран, Индонезия, Япония, Мароко, Сенегал, САЩ и Вануату се различават толкова много при всеки отделен случай, по толкова много конкретни и исторически променливи, че всеки опит за генерализирано описание повдига повече въпроси, отколкото може да отговори.

Между микронивото на национализма в една страна и глобалното равнище на общата световна теория, случаят на Европа представлява предизвикателство и, мисля, удобен за работа средно голям случай, ако го изследваме не само като натрупване на отделни национални държави, всяка със собствено предшестващо я национално движение, а сравнително, като мултинационално цяло, което да бъде анализирано от наднационална гледна точка.⁶ Особено вдъхновяваща в това отношение е „Създаването на националните идентичности“ на Ан-Мари Тиес, чието влияние пронизва цялата тази книга.

От културно-историческа гледна точка Европа се вижда като зона на трафик и обмен. Ако нашият основен фокус се насочи към развиващата се дискурс на националната идентичност, тогава ще видим как оформящите го идеи и тропи се движат по европейската карта, в ра-

---

⁶ Вземам определението за сравнителен анализ „изучаване на многонационален обект от наднационална перспектива“ от програмната публикация на Хуго Дизерник по сравнително литературознание (Dyserinck 1991). Този подход е прилаган успешно в тематично насочени изследвания, вкл. по история на изкуството (Flacke 1998), литературна история (Rubulis 1970, или продължаващия сравнителен проект Cornis-Pope & Neubauer 2004 ff.); история на музиката (White & Murphy 2001), история на университетите (Rüegg 2004), история на писането (Deletant & Hanak 1988, и продължаващия проект Writing National Histories in Europe, координиран от Stefan Berger and Chris Lorenz), история на езиковите реформи, философия на езика и лингвистика (Auroux et al 2000–01, Caussat et al 1996, Fodor & Hagège 1983–1994 Schieffelin et al 1998, van der Sijs 1999), история на расовата мисъл и племенните митове за произхода (Geary 2002, Juaristi 2000, Poliakov 1987) или ролята на интелектуалците (Suny & Kennedy 1999).

йон на покритие, който се простира от Исландия и Скандинавия до Средиземно море и от Атлантическия океан до Волга. Ето какво се откроява релефно от културно-историческа гледна точка: националната мисъл е *подвижна*. Тя не е просто реакция, в рамките на дадена страна, на общественно-политическите условия в тази страна, а се движи по картата като метеорологическото време или епидемия. Мислите биват формулирани от даден автор в една страна, за да се четат и възприемат от читателите в съвсем различни места. Трафикът на идеи наистина прилича на *епидемиологията*, както подчертава Дан Спербер, където всеки, който е засегнат от (или „заразен“ с) определена идея, може да я предаде на другите.⁷ Национализмът и националната мисъл се разпространяват в международен план, разнасят се и се разклоняват по цялата европейска карта; движения и дебати в една страна може да породят имитиращи движения и последващи дебати другаде. Настоящата книга се опитва да проследи тази мобилност и заразеност на идеите, културното движение и обмен, моделите, които не могат да бъдат сведени до сбор от отделните случаи в отделните страни. Когато се проследят този трафик и обмен, се откроява много убедително, че областта, в която се случва цялото това идеологическо заразяване и миграция, съвпада доста точно с континента Европа.⁸ Развятията, проследени тук, се случват в район, простиращ се от Гибралтар до Мурманск и от Рейкявик до Истанбул и Одеса.⁹

---

⁷ Sperber 1990 и 1996. Епидемиологичният модел на Спербер, описващ географското и социално разпространение на идеи и представи, сякаш те са самовъзпроизвеждащи се единици „заразно поведение“, е предшестван от анализа на разпръскването на идеологиите в André Siegfried, *Itinéraires de contagion: Épidémies et idéologies* (публикуван посмъртно през 1960). Вж също Hagerstrand 1967 (любезно поставен ми от Вилиброрд Рутен).

⁸ Европа в това отношение (като исторически ареал на епидемиологията на национализма през XIX век) представлява „общество“ според дефиницията на този термин на Леви-Строс: „Всяко общество се състои от индивиди и от групи, които извършват обмен помежду си. Но наличието или отсъствието на обмен не би могло да се определи по абсолютен начин. Обменът не престава на границите на обществото. Вместо за строго определени граници, става дума за прагове, белязани от отслабване или деформиране на обмена, където – без да изчезва – той минава на едно минимално равнище. Това положение е достатъчно значещо, за да може населението (както отвън, така и отвътре) да го осъзнае.“ (Леви-Строс 2015).

⁹ Макар че темата на тази книга е Европа, и затова Европа е в центъра на нейното приложно поле, надявам се, че това не е проява на простия самодоволен евроцентризъм. Най-малкото, в нея присъства обезпокоителното осъзнаване, че в близост до външните си граници Европа често е белязана от наследството на политически провал и от оспорвани с горчивина градове и територии: Белфаст, Гибралтар, Никозия, Грозни.

Тази Европа хвърля сянка върху широкия свят през двойна периферия: съответно географска и политико-историческа. Съседната в географско отношение област, участваща периферно в развитията, проследени тук, се образува от Магреб, Леванта, турска Анатолия, Кавказ и зоната между Волга и Урал. Другата периферия се състои от европейските колонии в останалата част на света. (През XIX век те все още са под европейско господство, с изключение на САЩ и областите, освободени от Симон Боливар в Латинска Америка.)

Така че тази книга се опитва да опише националната мисъл и национализма такива, каквито те се формират в Европа. Фокусът на вниманието често ще се премества, със сигурност за периода преди 1800 г., от една страна в друга; не мога да твърдя, че представям предмодерна или ранномодерна Европа като едно единно цяло, нито пък твърдя, че примерите, които откроявам, са представителни за Европа като цяло. Моята тема е разпространението на идеите, а не развитието на обществата; а идеите, които проследявам, до голяма степен са ограничени за дълго време в образованата елитна сфера в Западна, или дори в Северозападна Европа.

Това се променя след 1800 г. и тази промяна ме поразя, докато подготвях книгата, като нещо забележително само по себе си. В хода на XIX век можем да видим как развитието на национализма засяга Европа като цяло. Появата на национализма в Исландия е свързана и подобна на развитията в Каталуния, Финландия и България. Всъщност, развитието на по-отдалечените региони на Европа (Балканите, Прибалтика, Ирландия) по никакъв начин не изостава от центъра. Всички тези области са обхванати от общоевропейската циркулация на идеи и общоевропейската мрежа от интелектуалци; те са засегнати и от отраженията на Френската революция, и от превратностите на Наполеоновите времена, и от края на епохата на Просвещението. Цяла Европа споделя, макар и в различна степен, атмосферата на склонността към общуване на градската средна класа, нарастващото социално разпространение и проникване на печата и образованието, както и новата организация на обучението в университети, академии, библиотеки, архиви и училища. Тези институционални и интелектуални фактори, в климата на романтичен идеализъм, определят вида на национализма, който се развива в Европа през XIX век.

* * *

Структурата на книгата е следната. Очертавам, като се опирам на различни изходни традиции, появата на национализма в годините след

Френската революция. Централно място в тези изходни традиции (разгледани в първа част) заема продължаващото използване на етнотиповете в европейските възгледи за колективна идентичност. Тази етнотипична традиция започва като чист етноцентризъм; от края на Средновековието насам тя оказва влияние (и на свой ред се влияе от) процеса на държавна централизация. Различни постсредновековни развиятия на политическата и културната мисъл играят роля в тази етнотипична традиция: развитието на понятието „характер“ през XVII век и появата на съвременната антропология; модерният и просвещенски стремеж към систематизиране; новите начини да се гледа на отношенията между държава и територия, държава и народ, народ и култура. В първа част се систематизират различните концептуализации на „нацията“ до края на XVIII век. В демократичната мисъл на Просвещението нацията се разглежда като вместилище на суверенната власт, докато в същото време, в предромантичната културна мисъл, нацията се разглежда като общностна единица, в която се самоизразява разнообразието на човешката култура.

Във втора част се проследява как тези различни изходни традиции се сливат в идеология, наречена национализъм, в бурните, напрегнати десетилетия на Наполеоновото управление. Политическите сътресения и романтичната философия са проследени в тяхното въздействие върху нововъзникващите националистически идеологии. Този ранен национализъм (също описван като политически романтизъм) вижда нациите като естествени човешки категории, всяка дефинирана в своята идентичност като трансцендентна същност, като всяка самоповтаря тази идентичност трансгенерационно в историята и всяка заслужава своето собствено самоопределение. Всяка нация има естественото или моралното право да бъде въплътена в своя собствена държава, и обратното, всяка държава трябва да въплъщава естествената, органична солидарност на своята собствена съставляваща нация. Проследени са последиците от тази идея (съединяването на нацията и държавата в идеала за национална държава). Национализмът като идеал за сливане между нация и държава може да приема различни форми: като държавен централизъм (приспособяване на съставлящата нация към идентичността на държавата); като идеал за национално обединение (премахване на разделенията, които задържат една нация разделена в различни държави); или като сепаратистко движение (нация, стремяща се да напусне несъответстваща ѝ държава). Във всички случаи обаче, гръбнак на идеологията е пак вярата в етнотиповете: съществени личностни особености, придаващи на всяка нация отделен характер, идентичност или „душа“ и отделящи я от другите.

Трета част проследява по-нататъшните развития през останалата част от XIX век, по-специално при по-тотализиращите аспекти на национализма, неговата вътрешно присъща склонност да вижда идеалната държава като монокултурна и приплъзването му от левия към десния край на политическия спектър. Преходът от културно самоутвърждаване към териториални искания е критично изследван и анализиран; както и склонността цялата култура да се вижда и култивира като „национална“ култура, като прокламация на колективната вкорененост и идентичност.¹⁰ И накрая, проследено е въздействието върху научната мисъл, с нейната склонност да вижда нациите от расово-биологична гледна точка. Тази част завършва с финалния преход на културния активизъм в конституционна действителност по време на Парижката мирна конференция: Версайската система, родена от Първата световна война.

Четвърта част, най-накрая, е заключителен преглед на резултатите от XX век и предлага някои по-съвременни последици на историческия анализ.

В известна степен разгръщането на този исторически преглед представлява само по себе си позицията, която се опитвам да изразя: че историческият анализ на националната мисъл и национализма може да бъде извършван плодотворно чрез изследването на подвижните взаимодействия между държавите, между идеите, между културата и политиката през вековете. Ако се откроява цялостен модел (освен посочените по-горе факти, че в етнотипизирането е произходът и ядрото на националната мисъл и национализма, че то винаги се осъществява срещу нещо Външно, както и че развитието на европейските нации се осъществява като поток от изменчиви самоидентификации сред всеобхватна и интензивна обмяна на идеи), той е може би следният.

Национализмът съдържа в себе си два вектора, „вертикален“ и „хоризонтален“, които постоянно съчетава. „Вертикалният“ аспект засяга правата на нацията (т.е. народа като цяло) в рамките на държавата спрямо висшестоящите и управниците; „хоризонталният“ аспект засяга идентичността и обособеността на нацията (т.е. културната общност, основана на споделено усещане за приемственост и споделен набор от исторически спомени) спрямо чужденците и съседите. В своите „вертикални“ стремежи, самоутвърждаването на нацията е основ-

---

¹⁰ За по-нататъшен анализ на „култивирането на култура“ от национализма вж. Leerssen 2006b.

но демократично; в своите „хоризонтални“ стремежи, то е по същество етноцентрично или ксенофобско. Един от най-проблемните аспекти на национализма е неговата подобна на Джекил и Хайд амбивалентност между тези два полюса и сложните схеми на взаимодействие между тях. Затова е още по-важно да се постигне по-ясен аналитичен фокус върху тази характеристика на идеологията. По-специално в езиковия активизъм, толкова централен в националистическия дневен ред, можем да разпознаем (и сме в състояние да объркаме) модалността на монокултуралисткия етнически шовинизъм и модалността на гражданските права. Също така преходът от патриотизма на Просвещението към национализма на Романтизма може да се разглежда в голяма степен като процес, при който гражданските („вертикално“ ориентирани, вътрешнонационални) тежнения за народен суверенитет придобиват добавен „хоризонтален“ компонент на вътрешнонационално и етническо съперничество (срв. Koselleck 1992).

Това е опит за културна история, а не анализ на актуалните събития. Дори и така, тази книга е написана с надеждата, че културноисторическата гледна точка може да бъде полезна за разбирането на съвременните културни конфликти, затрудняващи Европа в свиващия се мултиетнически свят поради нейната самоналожена заблуда, че тя представлява модулна съвкупност от „национални държави“, всяка от които включва отделна национална идентичност.

[...]

Културата и нацията: литературата, публичната сфера и антифренският релативизъм

В предишните страници бе отделено доста внимание на идеята, че народите се различават културно и по своя „национален характер“¹¹; остава да се проследи как това културно-етнографско усещане за националност придобива програмно значение и в крайна сметка бива инструментализирано в културно-политическия дневен ред.

---

¹¹Трябва да се подчертае, че понятието „национален характер“ все още не се използва изцяло в национално-психологически смисъл, а до голяма степен в смисъла на Теофраст: като начин, по който една нация се представя пред света, като множество от забележителни, отличителни външни белези (нрави и социални конвенции), които правят една нация да изглежда различно от другите.

Какво в крайна сметка е нацията и къде започва или свършва тя? Френската република не вижда, поне в извисеното си начало, очевидно разграничение между „нацията“ и човечеството като цяло: навремето политическа употреба на думата „нация“ е основно в обществен смисъл, като маса на политическото тяло. „Нация“ означава до голяма степен същото, което означава „общество“ в днешно време, както и в класическия икономически труд на Адам Смит „Изследване на природата и причините за богатството на народите“ (1776), докато по-тесния етническо-антропологически смисъл, основаващ се на културите, нравите и обичаите, чрез които обществата се различават едно от друго, е по-разпространен в областите на философията и културната критика, отколкото в света на политиката.

Литературата и зараждащата се публичната сфера¹²

Общата тенденция в Европа е да се разобличават пороците на аристокрацията и да се възхваляват „гражданските добродетели“ на средната класа. Сред тези добродетели е патриотичната „любов към Отечеството“: патриотичният гражданин вижда себе си, в идеалния случай, като полезен член на обществото и на нацията си. Тази добродетел включва отхвърлянето на „чуждите“ суети. Привилегия на висшите класи и на аристокрацията е да има международни контакти и да предприема пътувания в чужбина; да се купува чуждестранна продукция и да се възприемат чужди маниери се приема като безвкусна демонстрация на богатство. Владеенето на чужд език, обзавеждането с екзотични растения или вносни антики, всичко подобно се разглежда като част от аристократичната показност и е презирано от солидния гражданин. В Англия (за да посочим само един пример) модерните млади джентълмени, завърнали се от „Голямата обиколка“ (образователно пътешествие до континента), основават „макаронен клуб“ в чест на екзотичното ястие, което са вкусили в Италия; думата *макарони*, използвана саркастично в патриотичната песен „Янки дудъл денди“, се свързва с претенциозната показност. Тази екзотичност е развенчавана безброй пъти като прахосническа и безотговорна в патриотични текстове – от стихове до памфлети и до

---

¹² Представата за появата на публичната сфера по това време следва, разбира се, Хабермас.

спектейтърски есета¹³, а най-вече в театрите и представленията. Ако ставаме свидетели на появата на нещо като „публична сфера“ през XVIII век в Северозападна Европа, то това е свързано не само с възхода на места като сдружения, клубове и кафенета или с възхода на спектейтърския и периодичен печат, но и с огромната обществена функция на театъра. Всъщност самата дума „обществен“, както и конкретният термин „общественото мнение“, се използват широко в контекста на театъра: публиката на един театър е *общество*, а нейният вкус и предпочитания са наречени още през 1670-те *l'opinion du public*. Неоаристотеловите поети от средата на XVII век насам подчертават неведнъж, че драматургът е обвързан с *tout ce qui est conforme à l'opinion du public* (този израз използва Расин в своята *La Poétique* от 1673 г.), а както Жерар Женет подчертава:

Мнение, което действително или предполагаемо твърде точно се покрива с това, което днес бихме наричали идеология, т.е. корпус от максими и предразсъдъци, съставлящи както светоглед, така и система от ценности.¹⁴

Следователно, „общественото мнение“ се заражда като общи правила за приемливост и правдоподобие (*bienséance* и *vraisemblance*), които заедно направляват отношението на публиката към театралните представления, и се разклонява от тях към обща идеология, при която публиката като цяло, т.е. информираната част от обществото, съди света, ка-

---

¹³ Пресата през XVIII век се отличава със зараждането и забележителния подем на периодичните издания, наречени на своя прототип „Спектейтър“ (1711), съчетаващи морални есета, социална сатира и културна критика. Спектейтърската преса, като отбелязва Юрген Хабермас (1995), е „виртуално“ медийно продължение на типа разговори и клюки, водени в клубовете и кафенетата, толкова модни в Лондон от 1700 г. насам. Подобно на социалните разговори и клюки, които се водят в публичните пространства на европейските столици, спектейтърската преса допринася много за появата на регулярно „обществено мнение“, свързващо отделните граждани с усещане за социално сближаване и „гражданско общество“. Всичко това е част от неофициалното формиране на мнения и мобилизирането на обществеността, което в крайна сметка завършва с демократичните революции от края на осемнадесети век. Бенедикт Андерсън (1998) също подчертава важната роля на медиите във формирането на нациите, чрез утвърждаването от тях на обществено мнение и на „въобразените общности“.

¹⁴ Жерар Женет 2001, 170. В оригинал: ‘Cette „opinion“, réelle ou supposée, c’est assez précisément ce que l’on nommerait aujourd’hui une idéologie, c’est-à-dire un corps de maximes et de préjugés qui constitue tout à la fois une vision du monde et un système de valeurs.’

къвто е представен пред нея. Тъкмо в този смисъл Шафтсбъри отличава мислещата „публика“ от само управляваното „множество“. А голяма част от онова, което допринася за моралното сцепление на тази публика, се случва във „виртуалната“ сфера на пресата и на печатните медии, голяма част в непосредствено публичните пространства на кафенетата, асоциациите и пак, и отново, на театъра. По този начин в лондонските театри от средата на века истинската идеология се открива в жанра на „сантименталната комедия“, популярна и всепроникваща като телевизионните токшоута в наши дни, където в буквално стотици пиеси всички форми на аристократично разточителство се заклеяват за сметка на солидните добродетели на средната класа като женското целомъдрие и невинност, синовната преданост, семейната вярност и почтеността. Все по-често те са представяни като *национални* добродетели, английски добродетели, противопоставени на аристократичните пороци като хазарта и дуелите, а също и срещу аристократичните чуждопоклоннически пороци като наемането на френските слуги, харченето на пари в чужбина, както и вноса на чуждестранни начини на живот поради безмозъчна и безгръбначна претенциозност.

С други думи: критиката на аристократичната аморалност става също и критика на аристократичния космополитизъм. С поставянето на ударението върху *Amor patriae* патриотизмът и идеологията на гражданските добродетели започват да придобиват някои ксенофобски елементи. Ако аристократът се отличава с липсата на съпричастие към собствената си страна, тогава Патриотизмът ще денонсира етоса на благородство и чест, не само заради аморалността на аристократа, но и заради липсата на национална вкорененост при него.

В Англия, Холандия и Германия този антиаристократичен антикосмополитизъм се свързва конкретно с *френскостта* на аристократичната култура. Франция на Луи XIV и Луи XV се разглежда като същинския дом на всичко, което е чуждо, претенциозно, свръхрафинирано и покварено. Франция е била доминираща култура в Европа от края на XVII век дотогава. Езикът на изтънчеността е френският; техническата лексика на рафинирани занимания като фехтовка, етикет, танци, балет, мода и *haute cuisine* е френски. Езикът на международната дипломатия е френският. Дворът във Версай е ориентир за всички европейски монарси, така е и с неговата архитектура. В Германия и Холандия дворците са построени във вносният френски стил на класицизма и са им дадени френски имена като *Sanssouci*. Езиците на различните двореци в Европа все повече се огласяват от френския: всеизвестно е, Фридрих Прусски използва френския за светските разговори, а немския пази за конете и слугите си.

Международната доминация на френската висша култура в аристократичните кръгове предполага, съвсем логично, че отхвърлянето на аристократичната претенциозност и суетност ще доведе и до отхвърлянето на всичко френско. Англия разбираемо застава начело в това, защото през целия век е въввлечена във войни с Франция. При един от тези конфликти, за колонията в Квебек, се стига до представянето (символично, в театър, в края на представлението!) на химн в подкрепа на Джордж III: „Бог да пази краля“ – първия модерен „национален химн“, който се появява при започналото формиране на съвременните държави в Европа.¹⁵ Самият жанр „сентиментална комедия“ е замислен като реакция срещу доминиращата форма на класицистична трагедия, такава, каквато предписва Ла Менардиер и с образци от автори като Корней и Расин. Сентименталната комедия съответно изтъква добродетелите на средната класа, а не аристократичната чест, и не пропуска възможност да „играе за галерията“, като се позовава на антифренските и античуждестранни чувства.¹⁶ Възраждането на произведенията на Шекспир на практика тържествува заради факта, че *Макбет* и *Хамлет* са написани без познаване на правилата на неоаристотеловия класицизъм (нещо, което кара автор като Волтер да отхвърли Шекспир като недодялан).¹⁷

Това послание скоро е подето в Германия. „Германия“ не съществува към момента, разбира се; в многото княжества и дребни монархии, които заедно формират хлабавата и почти фиктивна Германска империя, френският вкус и френската култура диктуват дневния ред. Германската публика е разпръсната в много различни малки държави, а немска литература е слаба и разединена от смазващата френска хегемония в много различни дворове във всички отделни германски столици: Мюнхен, Дрезден, Берлин и т.н. Патриотично настроените писатели, които се чувстват оскърбени от това самоотчуждение с френска насоченост под контрола на дворовете, започват да гледат на английския вкус и английската литература като на алтернатива. Показателно е, че очевидната отправна точка се оказва мобилизирането на

---

¹⁵ Строго погледнато, „Бог да пази краля“ не е най-старият национален химн в Европа; холандският *Wilhelmus* е доста по-стар и е част от институционализиран канон от песни, утвърждаващи холандската независимост. Но едва през XIX век *Wilhelmus* получава статут на национален химн.

¹⁶ Разглеждам патриотизма, демонстриран в значителен брой подобни сентиментални комедии, в Leerssen 1996b, 102–136.

¹⁷ Babcock 1931; Halliday 1957. Също Meehan 1975.

домораслия вкус и домораслата публична сфера чрез създаването на германска *публика*, а именно, чрез създаването на немски театър. Театрално дружество се учредява в Хамбург, твърде самостоятелен град-република, и макар да се проваля след няколко години, вдъхновява сборник критически текстове на един от водещите германски интелектуалци от средата на XVIII век. „Хамбургска драматургия“ на Готхолд Ефраим Лесинг категорично заявява необходимостта немската литература да се откаже от своя шаблонен класицизъм и от робската имитация на високия френски стил.

Лесинг саркастично заявява през 1768 г., че идеята „да се създава за немците национален театър“ е била донкихотовска, защото „ние, немците, още не сме нация“¹⁸, но като се позовава на понятието за националност, той обсъжда моралния, социален и литературен проблем, предимно като „национален“ проблем. По негово мнение, Германия *се нуждае* от театър за основната маса от населението като цяло, и то в градовете, извън аристократичните дворове; но това население е все още в зародиш, несвързано и разединено, и може само да следва чуждестранния (френски) вкус. Последвалите Лесинг ранни призови за национален театър или национална литература сякаш смятат, че това, от което германското общество се нуждае, е отново *публична сфера*, в смисъл на Хабермас: форум за социално взаимодействие и формиране на мнения, интелектуално пространство за егалитарен обмен и общ размисъл върху въпроси от обща значимост. Така необходимостта от германски национален театър, както е формулирана от интелектуалци като Лесинг, може да се чете като желание да има нещо като германска публична сфера, обществено мнение, общ свързващ агент за обществото извън властта на князе и принцове. Така поне може да се прочете есето на Фридрих Шилер от 1784 г. „Театърът, разгледан като морален институт“:

Невъзможно ми е да отмина тук голямото влияние, което би имала една постоянна сцена върху духа на един народ. Национален дух на един народ наричам приликата и съгласуването на схващанията му и склонностите му относно предмети, върху които друга нация мисли и чувства другояче. Само театърът може до висока степен да предизвика това съгласуване, защото той преброява цялата област на човешкото знание, изчерпва всички положения

---

¹⁸ Това са знаменитите думи от заключителната част на „Хамбургска драматургия“. Г. Е. Лесинг. Избрани творби. София: Народна култура, 1984, с. 422. (Прев. Л. Огнянов).

на живота и осветява всички ъгли на сърцето; защото обединява в себе си всички съсловия и класи и намира най-добрия път към ума и сърцето. [...] Ако бихме доживели да имаме национална сцена, то бихме станали и нация.

Какво е сплотявало Гърция така здраво? Какво е привличало народа така непреодолимо към сцената ѝ? – Нищо друго, освен патриотичното съдържание на пиесите, гръцкия дух, големия, преобладаващ интерес на държавата, на по-доброто човечеството, който е дишал в тях.¹⁹

Театралната практика последва този призив. Самият Лесинг, чиято основна претенция за слава в наши дни е философската му пиеса „Натан Мъдрецът“, адаптира английската сантиментална комедия в нещо, което той нарича, многозначително, „буржоазна трагедия“ (*Bürgerliches Trauerspiel*). Неговите последователи Гьоте и Шилер из-

---

¹⁹ Фр. Шилер. Естетика. Прев. В. Топузова. София: Наука и изкуство, 1981, с. 98. Friedrich Schiller, Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet (лекция, изнесена в Манхайм, 1784. Schiller 1970, 11–12. В оригинал: ‘Unmöglich kann ich hier den grossen Einfluss übergehen, den eine gute stehende Bühne auf den Geist der Nation haben würde. Nationalgeist eines Volks nenne ich die Ähnlichkeit und Übereinstimmung seiner Meinungen und Neigungen bei Gegenständen, worüber eine andere Nation anders meint und empfindet. Nur der Schaubühne ist es möglich, diese Übereinstimmung in einem hohen Grad zu bewirken, weil sie das ganze Gebiet des menschlichen Lebens durchwandert, alle Situationen des Lebens erschöpft und in alle Winkel des Herzens hinunter leuchtet; weil sie alle Stände und Klassen in sich vereinigt und den gebahntesten Weg zum Verstand und zum Herzen hat. [...] wenn wir es erlebten, eine Nationalbühne zu haben, so würden wir auch eine Nation. Was kettete Griechenland so fest aneinander? Was zog das Volk so unwiderstehlich nach seiner Bühne? – Nichts anders als der vaterländische Inhalt der Stücke, der griechische Geist, das grosse überwältigende Interesse, des Staats, der besseren Menschheit, das in denselbigem athmete.’ – Аргументите на Шилер трябва да бъдат предпазени и от ретроспективен анахронизъм: те все още не са част от жанра „призиви за национална литература“, който разцъфтява след братята Шлегел през XIX век. *Vaterländisch* в този контекст няма никакви етническо-шовинистични обертонове и се отнася само за граждански насочения интерес от благоденствието на обществото като цяло. Терминът *Nationalgeist*, използван от Шилер, също не бива по никакъв начин да се обръква с покъсни образувания като *Volksgeist*; той означава публичен климат, публичен дух. В лекцията си в Йена за законодателите в древна Гърция Шилер възхвалява антична Спарта, притежаваща такъв публичен дух и използва термини като *vaterländisch* и *Nationalgeist*, за да го опише, като почти тържествува заради надделяването на публичното над частното. „Всички актове [в древна Спарта] стават публични актове. Под погледа на нацията младежта достига зряла възраст, а старостта залязва в сенилност. Непрестанно спартанецът се грижи за Спарта, а Спарта се грижи за него. Той е свидетел на всичко, а всичко е свидетелство за неговия живот. Желанието за слава се подклажда непрестанно, публичният дух [*Nationalgeist*] непрекъснато се подхранва. Идеята за отечеството и за отечествените интереси се преплита с най-интимния живот на всички нейни граждани.“

ползват театъра като главна стартова платформа за възраждане на немската култура с пиеси като „Гьотц фон Берлихинген“ (1773), „Егмонт“ (1788), „Фауст I“ (1808) на Гьоте и „Разбойници“ (1781), „Дон Карлос“ (1787), „Валенщайн“ (1798) и „Вилхелм Тел“ (1804) на Шилер – пиеси с очевиден исторически, шекспиров и (особено при Шилер) патриотичен характер.

Така, големият разцвет на немската литература се задвижва от съзнателното усилие за отхвърляне на френските модели и френския класицизъм (и обръщане вместо това към английските модели). Подобна тенденция се забелязва и в други северноевропейски страни: в Холандия хвалят романите на Ричардсън като едновременно реалистични и морално възвисяващи, а като такива – диаметрално противоположни на изкуствения и декадентски материал, идващ от Франция. Една от „класиките“ на холандската литература от края на XVIII век, епистолярен роман за живота и приключенията на „Мис Сара Бургерхарт“ (1782)²⁰, се утвърждава като холандски роман за млади холандски жени не само чрез представянето на всички френски влияния и френски герои или като глупави, или като злодеи, но също така и с предговор, в който се подчертава, че домораслата литература трябва да се обърне към Ричардсън и да се отвърне от френската фриволност. Показателно е, че писателките Елизабет Волф и Агата Декен са част от либерално-патриотичното крило на холандския политически спектър; след неуспешния преврат срещу наместника (щатхалтер) Вилхелм V Орански те са принудени да потърсят убежище в чужбина заедно с други членове на патриотичната фракция.

Хердер и културният релативизъм

Съществува широко споделяна съпротива срещу хегемонията на френско ориентирания културен елитизъм в Европа. Тя е систематизирана най-убедително във философията на Йохан Георг фон Хердер (1744–1803), който формулира тази идея, която има основополагащо

---

²⁰ Заглавието е открито програмно: героинята има сърце на гражданка (Burgerhart), т.е. тя е далновидна, уравновесена, с независимо мислене. Името е използвано в по-ранна драма от П. С. Хууфт с батавски сюжет *Baeto oft oorsprong der Hollanderen* („Бато или произход на холандците“, 1626), където най-верният спътник на героя се нарича Бургерхарт. Името вероятно намеква за латинското *Civilis*.

значение за културния релативизъм. Повечето от „националните пробуждания“, които се случват в Централна и Източна Европа, от Германия до България и от Словения до Финландия, могат да бъдат проследени повече или по-малко пряко обратно към философията и влиянието на Хердер; всички увлечения на романтизма (и по-късно) по народната култура, от сборката народни приказки на братя Грим до раждането на фолклористиката, се дължат на него. И до ден днешен всички творци, вдъхновявани от фолклора, макар че могат и да не го осъзнават, все още са в дълг към мисълта на Хердер.

Подобно на Лесинг, средата на Хердер е градска, встрани от аристократичните дворове; но Лесинг работи в градска среда на търговци, докато Хердер е в протестантската църква. В продължение на много години той е пастор в Рига, балтийският град, който е мултикултурен *par excellence*: кръстопът на еврейски, фински/естонски, латвийски/литовски, немски, полски и руски влияния. В съответствие с просвещенското протестантство на своето време Хердер чувства, че всички хора притежават фундаментално достойнство като Божии създания; това го кара да отхвърля идеята, че някои човешки видове превъзхождат другите. Статутът на „Божии създания“ предполага също радикалното равенство за всички хора. Така мисълта на Хердер е привлечена от проблема за човешкото многообразие като противопоставено на човешката еднаквост.²¹

Навярно можем да открием като ядро на множеството писания и размисли на Хердер централната идея, засягаща въпроса, който занимава много мислителите на Просвещението: произходът на езика. Езикът, както е общоприето, е едно от първите разграничения между хора и животни, едно от основните свойства, които ни правят хора. Какво точно се крие в корените му? Как се усъвършенства езикът? Как участва в развитието на едно дете? Тези въпроси, които са все така важни (и нерешени) в днешно време, водят до многобройни обмени на идеи. Приносът на Хердер е характерен и революционен с това, че той обръща въпроса

---

²¹ Можем да забележим подобна тенденция и при Йохан Каспар Лафатер, швейцарски пастор с патриотични заложби, който пише за физиогномиката. Той класифицира в типичния енциклопедичен стил на Просвещението всички варианти и „характеристики“ на човешкото лице; в същото време, той смята това за принос към „антропологията и филантропията“ (*Menschenkenntnis und Menschenliebe*, както гласи подзаглавието на труда му), като вижда във всички лицеви вариации основния библейски принцип, че човечеството (а това включва всички хора) е създадено по Божие подобие; срв Leerssen 1998.

„наопаки“, така да се каже. Като пита дали езикът е вроден инстинкт, или културно развитие, той посочва, че вродените инстинкти (например птиците строят гнезда, пчелите строят восъчни пити) са инвариантни и следват строги модели. Всички пчели се придържат към восъчни пити с шестоъгълни клетки, които никога не са триъгълни или квадратни; кълвачът не се опитва да построи щъркелово гнездо. Противоположно на тази инвариантност, човешкият език смайва със своето многообразие. Хората не говорят на един език, а на множество, всеки от тях приспособен към различните условия на живот и изразяващ тяхната идентичност и манталитет. Най-важното, което прави езика уникална и характерна за човека черта, е не само съществуването му, а неговият потенциал за разнообразие.

С този начин на разсъждение Хердер почти сам преобръща просвещенските идеи за културата с главата надолу.²² Просвещението, макар че е наясно с вариациите на човечеството, културата и езика, все още разглежда тези теми абстрактно. Човек, Култура, Литература, Език: универсални думи в единствено число, с главна буква. Вариациите се регистрират като вторични, като изключения, като аномалии. В стила на мислене на Хердер вариацията става централна същност на онова, което прави човечеството човешко. Не човешки род, а различия между обществата и нациите, всяка със свой собствен език, свой собствен облик, своя собствена литература, собствено уникално място в творението. И, което е още по-важно: ценна е самата вариация *като такава*: не която и да е отделна култура или език сами по себе си, а наличието на алтернативи, на различия. Възгледът на Хердер за човешката култура може с една дума да се характеризира като *екологичен* – богатството на даден културен пейзаж според него се определя от количеството вариации и разнообразие, които се срещат в него. Царевицата не е непременно по-ценна от метличината, розата не е непременно по-красива от мъха или папратата, орелът не е непременно по-ценен от гущера.

Хердер излага този възглед в много исторически и философски трактати, но и в значими сборки народни песни от всички краища на Европа и дори на света. Станали известни по-късно под името „Гласовете на народите в песни“ (*Stimmen der Völker in Liedern*), неговите сборки от *Volkslieder* (1778–1779) бележат истински повратен момент в европейската литература. Наистина обхватни, те представят фин-

---

²² Вж също оценката на Исаия Бърлин: Berlin 2000.

ландски, южнославянски и други материали в немски превод. Простотата на тяхната форма и наивната спонтанност на стила им са много далеч от официалната „висока“ литература по това време и читателите са възхитени от тях; навярно е било сякаш да слушаш ирландски рил след една година Вагнер. *Lied* или „песен“ става предпочитана форма за немския романтизъм и в поезията (Гьоте), и песните по стихове (Шуберт); простотата на дикцията и спонтанността на чувствата стават романтически идеал в цяла Европа, както свидетелстват и произведенията на Уърдсуърт в *Лирически балади* от 1798 г.²³ Нещо повече, тя показва на всички нации, които все още не разполагат с утвърдена „висока литература“, че техните културни постижения, дори и да приемат (презираната досега) форма на предавани устно народни песни, все пак са нещо, с което могат да се гордеят, проява на присъствието на нацията в културния пейзаж.

Огромното влияние и широкият обхват на тази културна екология през XIX век ще бъдат проследени по-нататък. В контекста на XVIII век става очевидно, че мисълта на Хердер задължително води към убедително аргументирано денонсиране на хегемонията на френско-класическата култура. Според Хердер на нея се дължи обедняването на културния пейзаж и фаталното самоотчуждение на нациите под френско влияние. Това самоотчуждение, доведено почти до морален провал, се съживява чрез въздигането до божествено достойнство на човешкото многообразие. Често той категорично осъжда изравняването на характерните културни идентичности до един универсализъм, доминиран от френското. Оптимистичното и космополитно „подобряване-чрез-асимиляция“ на Просвещението е подиграно саркастично:

Колко нещастни бяхме, когато все още имаше народи и национален характер! Каква взаимна омраза, отвращение към непознатите, втрещване в собствения пъп, патриархални предразсъдьци, вкопчване в буцата пръст, на

---

²³ Тази основополагаща творба на английския поетичен романтизъм (съвместно дело на Уърдсуърт и Колридж) е програмна и за двете думи в заглавието. За начало, тя вижда истинската функция на поезията в това да бъде лирична (а не драматична, наративна или друга), т.е. да изразява емоции и да бъде мотивирана от онова, което Уърдсуърт нарича в предговора (добавен към изданието от 1802 г.) със знаменития израз „спонтанен прилив на мощно чувство“. Освен това произведенията гравитират към регистъра на баладата, т.е. проста, уютна форма, без претрупаност и в скромен риторичен регистър, потопени в естествения, безизкусен и спонтанен „език, използван наистина от хората“. Във всички тези отношения Уърдсуърт е задължен, несъзнателно, на Хердер.

която сме родени и където ще изгнем! Местническо мислене, тесен кръг от идеи, вечно варварство! Сега всички национални характери са заличени, слава Богу, всички се обичаме, или по-скоро, не се нуждаем да обичаме другия. Ние общуваме един с друг, всички сме еднакви – възпитани, любезни, щастливи. Ние нямаме отечество, нямаме наши хора, за които да живеем, но сме филантропи и граждани на света. Вече всички управници на Европа говорят на френски, скоро всички ще го говорим! И тъй – щастие! – ще се върнем отново в Златния век, когато в целия свят имаше един език, едно стадо и един пастир! Национален характер, къде си?²⁴

Хердер атакува основните ценности на Просвещението като утопични, зловещи и духовно умъртвяващи. Това го прави един от най-големите „критици на Просвещението“, който проправя пътя за интелектуалните и културни моди (като романтизма), които ще се наложат едно поколение по-късно. За разлика от XVIII век, XIX винаги ще определя националната идентичност въз основа на международни различия. Националната диференциация след Хердер получава фундаментален, категоричен статус в културната и политическата мисъл. След Хердер чувството на нацията за идентичност решаващо, фундаментално ще се основава на начина, по който тази нация се отграничава от човечеството като цяло. Абстрактният универсализъм на по-ранното поколение е преобърнат и става изцяло невъзможен в резултат от намесата на Хердер. На културата на нацията вече не се гледа като на нейна цивилизованост или на нейни художествени постижения, или на нещо, наложено или култивирано от горе; по-скоро културата на нацията се разглежда като проява на нейната истинска, фундаментална идентичност, нещо, което идва отдолу, от нисшите класи, от фолклора, селските традиции и народните обичаи. Това е основата, кореновата система, от която културата трябва да черпи.

---

²⁴ Herder 1982, 3: 105. В оригинала: ‘Wie elend, als es noch Nationen und Nationalcharakter gab! Was für wechselseitiger Hass, Abneigung gegen die Fremden, Festsetzung auf seinen Mittelpunkt, väterliche Vorurteile, Hangen an der Erdscholle, an der wir geboren sind und auf der wir verwesen sollen! Einheimische Denkart, enger Kreis von Ideen, ewige Barbarei! Bei uns sind gottlob alle Nationalcharaktere ausgelöscht, wir lieben uns alle, oder vielmehr keiner bedarf 's den andern zu lieben; wir gehen miteinander um, sind einander völlig gleich – gesittet, höflich, glücklich, haben zwar keinen Vaterland, keine Unsern, für die wir leben, aber sind Menschenfreunde und Weltbürger. Schon jetzt alle Regenten Europas, bald werden wir alle die französische Sprache reden! Und denn – Glückseligkeit! – es fängt wieder die Güldne Zeit an, “da hatte alle Welt einerlei Zunge und Sprache, wird eine Herde und ein Hirte werden!” Nationalcharaktere, wo seid ihr?’

Последиците са многобройни. Гьоте ще възхвалява германската народна литература – текстове като „Рейнард Лисицата“ и „Фауст“, проблеми и теми, които дотогава са известни само като презирано „четиво“, предназначено за консумация от нисшите класи. Поетите ще подражават на дикция и простотата на народните песни в своите поеми, които се обръщат към формата на баладата и простата строфа от четири стиха. Романтичното връщане към корените на народната култура не е просто успоредно с призива на Русо за връщане към природата и невинността, то влиза в спешна програма за национална политика за идентичност в резултат от философията на Хердер. Всъщност, възходът на романтичния национализъм в Европа може да се разглежда в голяма степен като резултат от сливането на влиянията на Русо и Хердер. Русо прокламира суверенитета на нацията срещу властта на князете; Хердер прокламира категоричното взаимно отграничаване на нациите; и двамата поставят природната автентичност над цивилизованата изкуственост. Както ще видим в следващата глава, съчетаното влияние на Русо и Хердер води до идеята, че всяка нация, която категорично се отделя от другите в резултат на своята културна вкорененост и автентичност, заслужава свой отделен суверенитет. Кое е самата дефиниция и отправна точка на модерния национализъм в Европа.

Да резюмираме

Прегледът на традиционните източници на европейския национализъм започва с древните представи за етноцентризъм и екзотика, с отделянето на индивида от другите, на подреденото общество от дивата природа. В тези древни нагласи играят роля циркулиращите „етнотипове“: общоприетите баналности относно нравите и обичаите на чуждите народи. През XVI и XVII век тези етнотипове, в началото свободно блуждаещи и възникнали по конкретен повод, кристализират в съпоставителна систематика на различни характери и температури; те на свой ред са подредени по национални имена, взети от държавната система, която започва да се стабилизира в Европа през този период, и чиито съставляващи я държави започват да формулират исторически образи на самите себе си, свързващи днешните политически идеали с класическата и примитивната древност. По този начин дискурсът на етническият стереотип става „национален“: подреден под имената на страните, отнасящ се до характера и приписваната идентичност на населението им.

Връзката между държава, население и характер е допълнително разработена в резултат на подема на републиканската и на демократичната мисъл, което води до идеята, че населението (все по-често определяно като „нация“) е обединено в едно цяло („публика“) от солидарността на общността и от споделените граждански добродетели, като любов към отечеството, и на тази основа заслужава да упражнява конституционен мандат. В същото време понятието за култура „се преобръща“ от общо (културата като противоположност на природата) в сравнително-противопоставящо (взаимно противоположни култури). Понятието за националност придобива политическо-конституционно значение и като определяща функция за установяване как и защо страните и обществата се различават едни от други.

Тези развития и традициите източници между тях формират кореновата система, както и съставките на идеологията на национализма. През периода 1795–1815 г. те ще се споят в съгъстената атмосфера на Наполеоновите войни и ще се обединят в тази идеология, която вижда човечеството като естествено разделено на нации, всяка със своята различна култура и характер, всяка заслужаваща основан на нацията суверенитет, всяка изискваща висша преданост от своите членове.

Превод Гриша Атанасов

Joep Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, Second updated printing, 2008, Third printing, 2010.

Литература

Андерсън, Бенедикт (1998 [1983]). Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма. Прев. Я. Генова. (София : Критика и хуманизъм). [Andersan, Benedikt (1998 [1983]). *Vaobrazenite obshnosti: Razmishleniya varhu proizhoda i razprostanieniето na natsionalizma*. Prev. Ya. Genova. (Sofia: Kritika i humanizam)].

Гелнър, Ърнест (1999 [1983]). Нации и национализъм. Прев. Ив. Ватова и Алб. Знеполска. (София: Панорама; УИ Св. Климент Охридски). [Gelnar, Arnest (1999 [1983]) *Natsii i natsionalizam*. Prev. Iv. Vatova i Alb. Znepolska. (Sofia: Panorama; UI Sv. Kliment Ohridski)].

Женет, Жерар (2001 [1969]). Фигури. Прев. М. Янакиева (София: Фигура). [Zhenet, Zherar (2001 [1969]). Figuri. Prev. M. Yanakieva (Sofia: Figura)].

Леви-Строс, Клод (2015 [1963]). Структурна антропология. Прев. Н. Капралова (София: Захари Стоянов). [Levi-Stros, Klod (2015 [1963]). Strukturna antropologiya. Prev. N. Kapralova (Sofia: Zahari Stoyanov)].

Лесинг, Г. Е. (1984). Избрани творби. (София: Народна култура). [Lesing, G. E. (1984). Izbrani tvorbi. (Sofia: Narodna kultura)].

Нора, Пиер (съст.) (2004–2005 [1984–1992]). Места на памет. От Републиката до нацията, Т. 1. (Под ръководството на...); Места на памет. От архива до емблемата, Т. 2. (Под ръководството на...), (София: Дом на науките за човека и обществото). [Nora, Pier (sast.) (2004–2005 [1984–1992]). Mesta na pamet. Ot Republikata do natsiyata, T. 1. (Pod rakovodstvoto na...); Mesta na pamet. Ot arhiva do emblemata, T. 2. (Pod rakovodstvoto na...), (Sofia: Dom na naukite za choveka i obstestvoto)].

Поляков, Леон. (2004). Арийският мит. Есе за произхода на расизма и на национализма. Прев. Т. Минева (София: Сонм). [Polyakov, Leon. (2004). Ariyskiyat mit. Ese za proizhoda na rasizma i na natsionalizma. Prev. T. Mineva (Sofia: Sonm)].

Смит, Антъни. (2000). Националната идентичност. Прев. Н. Аретов. (София: Кралица Маб). [Smit, Antani. (2000). Natsionalnata identichnost. Prev. N. Aretov. (Sofia: Kralitsa Mab)].

Тиес, Ан Мари (2011). Създаването на националните идентичности. (София: Кралица Маб). [Ties, An Mari (2011). Sazdavaneto na natsionalnite identichnosti. (Sofia: Kralitsa Mab)].

Улф, Лари (2004). Изобретяването на Източна Европа. (София: Кралица Маб). [Ulf, Lari (2004). Izobretuyavaneto na Iztochna Evropa. (Sofia: Kralitsa Mab)].

Хабермас, Юрген (1995 [1962]). Структурни изменения на публичността: Изследвания върху една категория на буржоазното общество. Прев. Ст. Йотов. (София: Център за изследване на демокрацията: Унив. изд. Св. Климент Охридски). [Habermas, Yurgen (1995 [1962]). Strukturni izmeneniya na publichnostta: Izsledvaniya varhu edna kategoriya na burzhoaznoto obshtestvo. Prev. St. Yotov. (Sofia: Tsentar za izsledvane na demokratsiyata: Univ. izd. Sv. Kliment Ohridski)].

Хердер, Йохан Готфрид (1985). Естетически студии и статии. Прев. Ив. Атанасов, С. Аршинкова. (София: Наука и изкуство). [Herder, Yohan Gotfrid (1985). Esteticheski studii i statii. Prev. Iv. Atanasov, S. Arshinkova. (Sofia: Nauka i izkustvo)].

Хобсбом, Ерик (1996 [1990]). Нации и национализъм от 1780 до днес : Програма, мит, реалност. Прев. от англ. М. Пипева и Е. Георгиев. (София : Обсидиан). [Hobsbom, Erik (1996 [1990]). *Natsii i natsionalizam ot 1780 do dnes: Programa, mit, realnost. Prev. ot angl. M. Pipeva i E. Georgiev. (Sofia: Obsidian)*].

Agnew, Hugh LeCaine (1993). *Origins of the Czech National Renaissance* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press).

Alén Garabato, Carmen (ed.) (2005). *L'éveil des nationalités et les revendications linguistiques en Europe* (Paris: L'Harmattan).

Alvarez Junco, Jose (2001). *Mater dolorosa. La idea de Espana en el siglo XIX* (Madrid: Taurus).

Auroux, Sylvain; E.F.K. Koerner; Hans-Josef Niederehe; Kees Versteegh (eds.) (2000–2001). *History of the Language Sciences. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present* (2 vols; Berlin: De Gruyter).

Babcock, Robert Witbeck (1931). *The Genesis of Shakespeare Idolatry, 1766–1799: A Study of English Criticism of the Late Eighteenth Century* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press).

Balcells, Albert (1991). *El nacionalisme catalan* (Madrid: Histori 16).

Baycroft, Timothy; Mark Hewitson (eds.) (2006). *What is a Nation? Europe 1789–1914* (Oxford: Oxford University Press).

Beller, Manfred; Joep Leerssen (eds.) (2007). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* (Amsterdam: Rodopi).

Berding, Helmut (ed.) (1994). *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit, 2* (Frankfurt: Suhrkamp).

Boyce, D. George (1991). *Nationalism in Ireland* (2nd ed.; London: Routledge).

Breuilly, John (1993 [1982]). *Nationalism and the State* (Manchester: Manchester University Press).

Berlin, Isaiah (2000). *Three Critics of the Enlightenment: Vico, Hamann, Herder* (ed. Henry Hardy; London: Pimlico).

Bugge, Peter (1994). 'Czech nation-buiding, national self-perception and politics 1780-1914' (doctoral thesis, University of Aarhus).

Caussat, Pierre; Dariusz Adamski; Marc Crépon (eds.) (1996). *La langue source de la nation: Messianismes séculiers en Europe centrale et orientale (du XVIIIe au XXe siècle)* (Sprimont: Mardaga).

Citron, Suzanne (1987). *Le mythe national. L'histoire de France en question* (Paris: Les éditions ouvrières).

Cornis-Pope, Marcel; John Neubauer (eds.) (2004-). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* (5 vols; Amsterdam: Benjamins).

Cubitt, Geoffrey (ed.) (1998). *Imagining Nations* (Manchester: Manchester University Press).

Deletant, Dennis; Harry Hanak (eds.) (1988). *Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe* (London: Macmillan / School of Slavonic and East European Studies).

Dyserinck, Hugo (1991 [1979]). *Komparatistik. Eine Einführung* (3rd ed.; Bonn: Bouvier).

Dyserinck, Hugo (2002). 'Von Ethnopsychologie zu Ethnoimagologie. Über Entwicklung und mögliche Endbestimmung eines Schwerpunkts des ehemaligen Aachener Komparatistikprogramms', *Neohelicon*, 29 #1: 57–74.

Eade, J.C. (ed.) (1983). *Romantic Nationalism in Europe* (Canberra: Australian National University).

Eile, Stanislaw (2000). *Literature and nationalism in partitioned Poland, 1795–1918* (Basingtoke: Macmillan).

Eriksen, Thomas Hylland (2002). *Ethnicity and Nationalism* (2nd ed.; London: Pluto).

Faensen, Johannes (1980). *Die albanische Nationalbewegung* (Berlin / Wiesbaden: Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin / Harassowitz).

Feldbæk, Ole (ed.) (1991–92). *Dansk identitetshistorie* (4 vols; København: C.A. Reitzel).

Fewster, Derek (2006). 'Images of Ancient Greatness: Nationalism and Popular Visions of Early Finnish history before 1945' (doctoral thesis, Helsinki: University of Helsinki).

Flacke, Monika (ed.) (1998). *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama* (München & Berlin: Koehler & Amelang).

Fodor, István; Claude Hagège (eds.) (1983–1994). *Language Reform: History and Future* (6 vols; Hamburg: Buske).

François, Etienne; Hagen Schulze (eds.) (2001). *Deutsche Erinnerungsorte* (3 vols; München: Beck).

Geary, Patrick J. (2002). *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Giesen, Bernhard (ed.) (1991). *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit, I* (Frankfurt: Suhrkamp).

Hägerstrand, Torsten (1967). *Innovation diffusion as a spatial process* (Chicago: University of Chicago Press).

Hall, John A. (ed.) (1998). *The state of the nation. Ernest Gellner and the theory of nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press).

Halliday, F.E. (1957). *The Cult of Shakespeare* (London: Duckworth)

Herzfeld, M. (1986 [1982]). *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece* (New York: Pella).

Hroch, Miroslav (1968). *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Praha: Universita Karlova).

Hroch, Miroslav (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (Cambridge: Cambridge University Press).

Hroch, Miroslav (1996). *In the National Interest* (Prague: Charles University).

Isnenghi, Mario (ed.) (1996–1997). *Iluoghi della memoria* (3 vols; Roma / Bari: Laterza).

Juaristi, Jon (1998). *Ellinaje de Aitor* (2nd ed.; Madrid: Taurus).

Juaristi, Jon (2000). *El bosque originario. Genealogías míticas de los pueblos de Europa* (Madrid: Taurus).

Kedourie, Elie (1960). *Nationalism* (New York: Praeger).

Kohn, Hans (1946). *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background* (New York: Macmillan).

Kohn, Hans (1960). *Pan-Slavism, its History and Ideology* (New York: Vintage).

Kohn, Hans (1967). *Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789–1815* (Princeton, NJ: Van Nostrand).

Koselleck, Reinhart (1979). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt: Suhrkamp).

Koselleck, Reinhart (1992). 'Volk, Nation, Nationalismus, Masse', in *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, ed. O. Brunner, W. Conze & R. Koselleck (7 vols; Stuttgart: Klett-Cotta), 7: 141–431.

Krapauskas, Virgil (2000). *Nationalism and Historiography: The Case of Nineteenth-Century Lithuanian Historicism* (New York: Columbia University Press).

- Lawrence, Paul (2005). *Nationalism: History and Theory* (London: Pearson).
- Leerssen, Joep (1996b [1986]). *Mere Irish and Fíor-Ghael. Studies in the Idea of Irish Nationality, its Development and Literary Expression Prior to the Nineteenth Century* (2nd ed.; Cork: Cork University Press).
- Leerssen, Joep (1998). 'Lavaters Physiognomik: Versuch einer Kontextualisierung', in Agazzi & Beller, 15–27.
- Leerssen, Joep (2000). 'The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey', *Poetics Today*, 21 #2: 267–292.
- Leerssen, Joep (2006a). *De bronnen van het vaderland: Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806–1890* (Nijmegen: Vantilt).
- Leerssen, Joep (2006b). 'Historisme en historicisme', *De negentiende eeuw*, 30: 110–117.
- Lindheim, Ralph; Georges S.N. Luckyj (eds.) (1996). *Towards an Intellectual History of the Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995* (Toronto: University of Toronto Press).
- Loit, Aleksander (ed.) (1985). *National Movements in the Baltic Countries During the Nineteenth Century* (Uppsala: Almqvist & Wiksell).
- Meehan, Michael (1975). *Liberty and Poetics in Eighteenth-Century England* (London: Croom Helm).
- Michel, Bernard (1995). *Nations et nationalismes en Europe centrale* (Paris: Aubier).
- Mitchison, Rosalind (ed.) (1980). *The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe* (Edinburgh: John Donald).
- Poutignat, Philippe; Jocelyne Streiff-Fenart (1999). *Theories de l'ethnicité* (2d ed.; Paris: PUF).
- Räthzel, Nora (1997). *Gegenbilder. Nationale Identität durch Konstruktion des Anderen* (Opladen: Leske & Budrich).
- Reiter, Norbert (ed.) (1983). *Nationalbewegungen auf dem Balkan* (Wiesbaden: Harassowitz).
- Řezník, Miloš; Ivana Sleváková (eds.) (1997). *Nations, Identities, Historical Consciousness. Volume Dedicated to Prof. Miroslav Hroch*. (Prague: Faculty of Philosophy, Charles University).
- Roobol, W.H. (1998). 'Notities over de „natiestaat“: Het woord, het begrip en het ding', *Theoretische geschiedenis*, 25 #2/3: 370–381
- Rubulis, Aleksis (1970). *Baltic Literature: A Survey of Finnish, Estonian, Latvian, and Lithuanian Literature* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press).

Rüegg, Walter (ed.) (2004). *A History of the University in Europe ? : Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)* (Cambridge: Cambridge University Press).

Samuel, Raphael (ed.) (1989). *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity* (3 vols; London: Routledge).

Samuel, Raphael (1994–98). *Theatres of Memory* (2 vols; London: Verso).

Schieffelin, Bambi B.; Kathryn A. Woolard; Paul Kroskrity (eds.) (1998). *Language Ideologies: Practice and Theory* (New York: Oxford University Press).

Sijs, Noline van der (ed.) (1999). *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen* (Amsterdam/ Antwerpen: Contact).

Skendi, Stavro (1967). *The Albanian National Awakening, 1878–1912* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Smith, Anthony D. (1971). *Theories of Nationalism* (New York: Harper & Row).

Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origin of Nations* (Oxford: Blackwell).

Smith, Anthony D. (1998). *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* (London: Routledge).

Sperber, Dan (1990). 'The Epidemiology of Beliefs', in *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, ed. C. Fraser & G. Gaskell (Oxford: Clarendon Press): 25–44.

Sperber, Dan (1996). *La contagion des idées* (Paris: Odile Jacob).

Suny, Ronald Grigor; Michael D. Kennedy (1999). *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press).

Teich, Mikuláš; Roy Porter (eds.) (1993). *The National Question in Europe in Historical Context* (Cambridge: Cambridge University Press).

Walicki, Andrzej (1994). *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland* (new ed.; Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press).

Wachtel, Andrew B. (1998). *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford, CA: Stanford UP).

White, Harry; Michael Murphy (eds.) (2001). *Musical Constructions of Nationalism: Essays on the History and Ideology of European Musical Culture (1800–1945)* (Cork: Cork University Press).

Wolff, Larry (2001). *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment* (Stanford, CA: Stanford University Press).